

*Николина Миљевић,
архивиста*

УДК: 94:323.1(497.1)(=163.42)“1937/1939“

Архив Југославије
Београд, Република Србија

nikolina.m@arhivyu.rs

примљено: 12. јун 2019.

прихваћено: 15. новембар 2019.

Политички преговори о федерализацији Југославије и стварању Бановине Хрватске

АПСТРАКТУМ: Током друге половине 30-их година XX века у Краљевини Југославији хрватско питање је представљало проблем који је окупирао хрватске и српске политичке кругове. Период од 1937–1939. године је веома важно раздобље Савске бановине. У чланку су описани преговори В. Мачека са М. Стојадиновићем, кнезом Павлом, Уједињеном опозицијом и на крају са Д. Цветковићем, који су завршени 26. августа 1939. стварањем Бановине Хрватске.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *преговори, Хрватска сељачка странка, Удружена опозиција, Сељачко-демократска коалиција, Савска бановина, конкордат, избори, Бановина Хрватска*

Конститутивни акт од 1. децембра 1918. по схватању хрватских политичара имао је уговорни карактер. Ослањајући се на историјско и државно право (стара средњовековна права) и право народа на самоопредјељење (новије право), хрватски политичари су заговарали конфедерално или федерално државно уређење. У таквом државном уређењу Хрватска, као насљедница Аустро-Угарске монархије, обухватала би територије: Далмацију, Хрватску, Славонију, Срем. Значи да би држава била подијељена у двије цјелине, а граница би била Сава–Дрина–Дунав. Српским политичарима била је непозната идеја историјског и државног права, а федерализам је значао опасност за државу. Био је присутан и страх од дијељења српског простора. Српски политичари нису били спремни да од државе, која је до 1918. била Србија, формирају једну покрајину. Вјеровали су да њена државност мора бити очувана у новој држави.

Период 1937–1939. године је веома важно раздобље Савске бановине. То је био период преговора. У јануару 1937. почели су преговори између предсједника владе Милана Стојадиновића и вође хрватског покрета Влатка

Мачека. Иако њихов састанак није био успјешан, преговори су настављени до прољећа 1937. када се Мачек окренуо Уједињеној опозицији (УО). Сарадња УО и СДК (Сељачко-демократске коалиције, тј. ХСС и СДС) довела је до споразума у Фаркашићу 8. октобра 1937. Сложили су се да устави из 1921. и 1931. немају „моралне вриједности“ за Хрвате и Србе и затражили да се уведе „нови уставни поредак који би био заснован на начелима народне владавине“.

Тако уједињене странке изашле су на изборе 11. децембра 1938. Изборни резултат је био један од разлога одласка са власти Милана Стојадиновића. Доласком на власт Драгише Цветковића почиње нови период у српско-хрватским преговорима. У Декларацији владе Д. Цветковић је истакао нову политичку оријентацију која је требало да брзо ријешити хрватско питање. Почетком априла 1939. почели су преговори Д. Цветковића и В. Мачека који су завршени у августу 1939. Споразумом од 26. августа 1939. створена је *Бановина Хрватска*. Она је обухватала: Савску и Приморску бановину, срезове Дервенту, Градачац, Травник, Фојницу, Брчко, Шид, Илок и Дубровник, који су до тада припадали другим бановинама.

Југословенско јединство као европски и британски интерес

Вође ХСС (Хрватске сељачке странке) тежили су да интернационализују хрватско питање и прикажу га као међународни проблем, који треба посматрати кроз став великих сила према Југославији у цјелини и према хрватском питању. На Великој народној скупштини 3. фебруара 1919. одлучено је да се упути Меморандум западним силама, првенствено предсједнику САД Вудро Вилсону, „да помогне до остварења и признања Миротворне сељачке неутралне човјечанске републике Хрватске“. У прољеће 1922. вође Хрватског блока (ХРСС, ХЗ, ХСП – франковци, Хрватски раднички савез) одлучили су да пошаљу на Међународну конференцију у Ђенову своје делегате да пред тим форумом хрватском питању дају „свјетско-политички карактер“. Стјепан Радић је јула 1923. побјегао из Југославије. Покушавао је да помоћу страних сила ријешити хрватско питање у Бечу, Берлину, Паризу и Лондону. У Москви је јуна 1924. изјавио да његова странка улази у Сељачку интернационалу. Због тога је, када се вратио у Југославију, ухапшен почетком јануара 1925.¹

Хрватске вође су се обраћале државама које су биле на супротним странама. Одржавали су везу, преко Јураја Крњевића, са демократским земљама: Француском, Великом Британијом и Чехословачком, али и са државама које су настојале да сруше версајски поредак: Италијом, Њемачком и Мађарском.

1 Velimir Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941: uzroci i posljedice poraza*. knj. 1, Beograd: Narodna knjiga; Partizanska knjiga; Ljubljana: Partizanska knjiga; Titograd: Pobjeda, 1982, 48.

Временом су се на страни Хрватске нашле четири велике силе, независно од њиховог политичког разврставања: Њемачка, Ватикан, Велика Британија и СССР преко КПЈ. Хрватском покрету биле су блиске паролe КПЈ о Југославији као вјештачкој творевини и тамници народа. Умјесто јачања утицаја комуниста у ХСС, дошло је до утапања комуниста у ХСС. Комунисти и ХСС су се сложили око питања државног преуређења стварањем више федералних јединица.²

Крајем септембра и почетком октобра 1936. у Југославију је стигао британски историчар Ситон-Вотсон. Он је разговарао са већим бројем људи из политичког живота, владајућих кругова и опозиције. Своје закључке из тих разговора изнео је у меморандуму који је предао британској влади, кнезу Павлу и чехословачком предсједнику Едуарду Бенешу. Меморандум је насловљен као Биљешке о могућности да се српско-хрватске напетости ублаже (10. септембар 1936). Ситон-Вотсон је закључио да је главни проблем Хрвата и Срба Устав из 1931. и да су погрешна мишљења обје стране у погледу тог акта. Мачек тражи да се Устав укине прије преговора, док друга страна одбија да се мијења Устав до краљевог пунољетства. По мишљењу Ситон-Вотсона било би погрешно укинути стари устав прије него што се донесе нови, јер би то створило опасну празнину. С друге стране немогуће је било доћи до споразума на темељу Устава из 1931. Најбоље рјешење по Ситон-Вотсону била би федерација од 5 јединица: Словенија, Хрватска, Босна и Херцеговина, Војводина и Србија, а Црна Гора и Македонија добиле би аутономију у саставу Србије. Писао је о потреби да се Дубровник прикључи Далмацији.³³

Британске дипломате у Краљевини Југославији су училе да су Срби, иако „најактивнији и политички најискуснији елемент нације, подијељени у збуњујући број фракција, међусобно завађених и са принципима који су међусобно искључиви“.⁴ Сер Роналд Кемпбел, британски амбасадор у Краљевини Југославији, није био одушевљен доласком Ситон-Вотсона у Југославију и његовим уплитањем у југословенске проблеме. Ситон-Вотсон је био познат као симпатизер Хрвата. Једини резултат његове посјете било је охрабрење Мачеку да буде мање спреман за компромис. По Кемпбеловом мишљењу, без уступа-

-
- 2 Мира Радојевић, *Удружена опозиција 1935–1939*, Београд, Институт за савремену историју, 1994, 129, 132.
 - 3 Ljubo Boban, *Маћек и политика Хрватске seljačke странке: 1928–1941: из повјести hrvatskog pitanja: knj. 1*, Zagreb: Liber; Rijeka: „Otokar Keršovani“, 1974, 217–235; Todor Stojkov, *Vlada Milana Stojadinovića (1935–1937)*, Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1985, 193–195; Veljko Đurić Mišina, *Zločin je počeo ranije*, Beograd, Drašlar partner, 2004, 72–73.
 - 4 М. Радојевић, н. д., 126; *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji. Godišnji izveštaji Britanskog poslanstva u Beogradu, knjiga druga 1921–1938*, прир. Živko Avramovski, Beograd, Arhiv Jugoslavije – Zagreb, Globus, 1986, 395.

ка од стране Хрвата, као и са српске стране хрватско питање никада се неће ријешити. Једини резултат састанка била је Мачекова спремност да судјелује у припреми нових политичких закона. Кемпбел је сматрао да ће кнез Павле и М. Стојадиновић наставити преговоре са Хрватима, а вријеме ће показати да ли ће Хрвати научити да то цијене.⁵ Енглеска влада није жељела да се поново уведе диктатура у Југославији, већ да се влада на демократски начин. Како се то није могло без Хрвата, требало је да Срби с њима остваре споразум.

Проблеми у Краљевини Југославији су били уставни, национални и економски. Након Марсејског атентата југословенско јединство је постало европски и британски интерес. То јединство се могло одржати једино реформама у самој држави, које су подразумијевале на првом мјесту српско-хрватски споразум, то јест измирење, и слободне институције које би имале подршку у народу. Ако политичко измирење не би успијело, то је могло значити распад цијеле државе. Хрватска држава, чак и уједињена са Словенијом, тешко би се могла одржати. Италијани би покушали да заузму Далмацију, а то би промијенило равнотежу сила у Средоземном мору.

Осим Енглеза, Чеси и Словаци су се интересовали за збивања у Краљевини Југославији. Послије доласка Милана Стојадиновића на власт, у Прагу је све више расло неповјерење према спољној политици Краљевине Југославије. Док је чехословачка дипломатија радила на учвршћивању Мале Антанте, Стојадиновић је водио политику слабљења односа у том савезу. Зато је чехословачка дипломатија била заинтересована да он буде уклоњен са власти и подржавала је опозицију у Југославији. Др Хуберт Рипке, као човјек од повјерења чехословачког предсједника Бенеша, боравио је 6–7. маја 1936. у Београду на засједању Сталног савјета Мале Антанте. Разговарао је с више политичара и сакупио податке о унутрашњим проблемима и спољнополитичком положају Југославије. О томе је написао извјештај Министарству спољних послова у Прагу и предсједнику Бенешу.⁶ Рипкеа је узрок непостојаности југословенске владе у вођењу спољне политике видио у унутрашњој несигурности и страху пред ратом. Опало је повјерење у војску, на коју су Срби толико поносни, посебно на побједу из Првог свјетског рата. Да је савезница Француска повела одлучнију политику према Италији, југословенска влада би то подржала. Југословени су се, међутим, бојали да ни Француска ни Енглеска неће заузети одлучан став против Италије. У Београду су били сигурни да Ватикан и Мусолини раде на рушењу југословенског јединства. Њихова је намјера била да се отцјепи Хрватска, Далмација и Словенија и створи самостална држава, која би ступила у конфедерацију са Аустријом и Мађарском, под жезлом Хабзбурговаца. Београду је било познато да Италија

5 Lj. Boban, *n. d.*, 211–213.

6 *Isto*, 241–251.

финансира и франковце и комунисте. И једни и други су радили на рушењу Краљевине Југославије.⁷ Чехословачке дипломате су добро учили да су Хрвати изабрали чудан начин борбе. Они су одбијали да учествују у раду парламента, одбијали су позитиван рад, затварали се у себе и на тај начин сами отежавали рјешавање хрватског питања. Ни у сопственој држави нису знали избјећи политички провинцијализам. На нови државно-правни програм примјењивали су методе из времена Аустро-Угарске. Ипак, споразум од 8. октобра који су потписали са српском демократском опозицијом представљао је корак напријед. Први пут су након 18 година Хрвати формулисали своје захтјеве. И даље су се, међутим, устручавали да нешто конкретно предузму да би се споразум остварио. Одбијали су да помажу српској опозицији у борби против владе. Сматрали су да српска опозиција треба сама да сруши београдску владу, а затим би Хрвати пристали на формирање нове владе.

Састанак Стојадиновића и Мачека у Брежицама 16. јануара 1937.

Сусрету Милана Стојадиновића и Влатка Мачека претходио је сусрет кнеза Павла Карађорђевића и Мачека, 8. новембра 1936. у дворцу Брдо код Крања. О садржају разговора В. Мачека и кнеза Павла јавности није ништа било познато. У посебном издању *Хрватског дневника* од 9. новембра 1936. написано је: „Ноћас се вратио предсједник др Влатко Мачек из Брда камо је био јутрос отпутовао на позив Њ. Вис. Кнеза Намјесника, који га је примио у подужу аудијенцију. Др Мачек није дао никакве изјаве о разговору с Њ. В. Кнезом Павлом. Новинарима, који су се занимали за садржај разговора, Мачек није ништа саопћио.“⁸

О садржају политичких разговора постоје само препричавања онога што је Мачек изјавио неким особама из своје околине, тражећи промјену Устава и федеративно уређење државе. Како пише М. Стојадиновић у својим мемоарима, кнез је прво вријеме требало да држи В. Мачека „под контролом“ док се прилике у земљи мало не среде и не дође вријеме за озбиљније политичке разговоре са њим, које је требало да води Стојадиновић, као шеф владе и највеће политичке странке. Мачек, који је био вођа хрватског народа, није уопште био Хрват. По оцу је био словеначког, а по мајци аустријског и пољског поријекла.⁹

Према извјештају Управе града Београда од 15. новембра 1936, Мачек је изјавио да ће прихватити сарадњу са сваком владом коју кнез постави ако

7 *Isto.*

8 *Isto*, 197.

9 Milan Stojadinović, *Ni rat ni pakt, Jugoslavija između dva rata*, Beograd, Glas javnosti, 2002, 513.

задатак те владе буде да спроведе изборе за Уставотворну скупштину. Кнез је доказивао како се Мачеков приједлог о укидању Устава не може прихватити. Оправдавао се да није крив за тадашње стање и да га не може брзо измијенити, да он разумије Мачеков положај, али и Мачек мора разумијети његов. Устав не може мијењати, јер младом краљу мора предати стање какво је затекао када је постао намјесник. Разговор се водио и о политичким странкама, при чему се видјело да кнез има лоше мишљење о странкама Удружене опозиције. Кнежева тежња је била да створи што бољу атмосферу у односима владе и хрватске опозиције. За вријеме разговора кнез Павле је правио забиљешке, а Мачеку је рекао да ће размислити и проучити његове захтјеве. Његов сусрет са Мачеком организован је са знањем Антона Корошца и Милана Стојадиновића и био је припрема за даље контакте владе са В. Мачеком. Кнез Павле је желио што мирније односе с хрватском опозицијом и због спољнополитичких разлога, пошто је хтио код савезника створити утисак како се поступно ради на рјешавању хрватског питања. То му је било важно јер је управо одлазио у Лондон, додуше у приватну посјету. Рекао је да ће поново примити Мачека послје повратка из Лондона и тада ће моћи детаљније расправљати.¹⁰ Мачек и кнез Павле су наставили редовно да се састају током 1937. и 1938. године.

Оживљавање политичке активности припадника хрватског националног покрета било је праћено сукобима између хрватског и српског живља на подручјима с мјешовитим становништвом, најчешће подстицаним од стране католичког и православног свештенства. У таквим сукобима било је понекад рањених и погинулих, и тада је интервенисала жандармерија. У летку Србима сељацима да не подлијежу пропаганди сијања националне мржње Сава Косановић, један од првака СДС, пише да је од петوماјских избора 1935. до јануара 1936. у Хрватској и Далмацији у политичким сукобима са жандармеријом или од четничке руке погинуло 96 људи.¹¹

За разлику од дотадашњих влада, влада Стојадиновић-Корошец-Спахо није негирала постојање хрватског питања. Иако је ХСС као и све друге политичке странке била законски забрањена увођењем шестојануарске диктатуре, Стојадиновићева влада је с толеранцијом гледала на обнову политичке активности припадника ХСС. Стојадиновић је одлучио да преговара са ХСС (пошто је већ био у сукобу са опозицијом у Србији, тј. разишао се с Главним одбором Радикалне странке и био нападан од ЈНС – Југословенске националне странке). Таквом политиком влада је жељела смирити политичко незадовољство у Хрватској и спријечити ширење усташког покрета.

10 Архив Југославије (АЈ), Збирка Милана Стојадиновића (37), фасцикла 9, архивска јединица 552, АЈ, 37-9-553, АЈ, 37-9-554, АЈ, 37-9-555, АЈ, 37-9-556, АЈ, 37-9-557, АЈ, 37-9-558, АЈ, 37-9-559, АЈ, 37-9-560, АЈ, 37-9-561, АЈ, 37-9-562.

11 Т. Stojkov, *n. d.*, 181–182.

Због толерантног држања према ХСС, влада Стојадиновића је јавно оптуживана од стране ЈНС, дијела војних кругова и дијела православног епископата, за „издају националних светиња“ и напуштање аманета „Краља Ујединитеља“. У својој политици према ХСС, Стојадиновић је имао подршку кнеза Павла. Друга два намјесника, Раденко Станковић и Иво Перовић, имали су политичке ставове сличне ЈНС. Влада је у мају 1936. одобрила покретање *Хрватског дневника*, листа ХСС.¹² Стојадиновић је радио на томе да сарадња СДК (Сељачко-демократске коалиције) и УО у Србији буде што слабија.

Контакти са Мачеком одржавани су и преко др Ивана Пернара, члана ужег вођства ХСС-а. С њим је контактирао Драгиша Цветковић, министар социјалне политике у Стојадиновићевој влади. Пернару је шеф Стојадиновићевог кабинета Драган Протић јавио да је М. Стојадиновић сагласан да се што прије састане са Мачеком, ради чега ће се обратити бану Виктору Ружићу да организује састанак. Почетком јануара 1937. у Загребу је боравио Д. Цветковић, који се са И. Пернаром договорио о посљедњим припремама за састанак.

Састанак Мачека и Стојадиновића одржан је 16. јануара 1937. у ловачкој кућици индустријалца Дојч-Мацељског, на граници Хрватске и Словеније, у близини Брежица. Стојадиновић се враћао са пута из Швицарске, а Брежице су изабране ради тога да не би изгледало да Мачек долази к њему у Београд ни он Мачеку у Загреб.¹³ Неко вријеме разговарали су насамом, а током ручка придружили су им се Д. Протић, бан В. Ружић и И. Пернар. Послије састанка, 17. јануара 1937, *Хрватски дневник* је донио кратку вијест: „Данас се је предсједник др Влатко Мачек крај Брежица састао с предсједником владе др Стојадиновићем, па су се задржали у дугом разговору. О току самог разговора није до сада ништа познато. Након састанка у Брежицама Стојадиновић је био у Загребу на вечери код бана Ружића. Присутни су још били подбан Михалцић, надбискуп-коадјутор Степинац, др Миливој Дежман, др Милован Зоричић и др Желимир Мажуранић“.¹⁴

То је био први и једини пут да се Стојадиновић састао са Мачеком. Кад је Стојадиновић ишао на разговоре, унапријед је одлучио да не пристане ни на какве уступке који би доводили у питање тадашњи режим. У мемоарима он спомиње да му је кнез Павле пред састанак са Мачеком рекао да може о свему разговарати под условом да се не дира у Устав и не уводи федеративно уређење. Разговор је текао у пријатељском тону. Мачек је на почетку питао

12 *Isto.*

13 M. Stojadinović, *n. d.*, 514.

14 Lj. Boban, *n. d.*, 212.

да ли му је познато његово излагање приликом аудијенције код кнеза Павла, а Стојадиновић је одговорио да јесте, али да се нада да се од тада преоријентисао. Тај одговор је мало поколебао Мачека, како је касније испричао најближим сарадницима.¹⁵ У својим мемоарима Стојадиновић је описао ток разговора. Честитао је Мачеку што је успио да окупи скоро цијели хрватски народ. Изразио је своју жељу да њих двојица наставе тамо гдје су стали Никола Пашић и Стјепан Радић 1925. године – да српско-хрватски споразум спроведу до краја. Изложио му је главне смјернице своје спољне политике: сређивање односа са Италијом, приближавање Њемачкој, јачање односа са савезницима из Балканског пакта са тежњом да и Бугарска уђе у тај пакт, одржавање Мале Антанте у границама предвиђеним уговором, никакви политички ни војни савези са великим силама. Мачек се сложио са Стојадиновићевом спољном политиком. Једино је предложио да у савез Мале Антанте и Балканског пакта уђе и Пољска.¹⁶

Мачека су више интересовала унутрашња политичка питања. Сматрао је да је споразум могућ само на бази ревизије Устава и увођења федеративног уређења. Стојадиновић је то одбацио са образложењем да промјена Устава није могућа док је на власти Намјесништво, јер младом краљу треба предати стање какво је било у тренутку смрти краља Александра I. Мачек је сматрао да је дужност Намјесништва да краљу преда консолидовану државу, а за то је потребно промијенити државно уређење. Стојадиновић му је понудио „мало рјешење“ – да чланови ХСС у Стојадиновићевој влади преузму пет портфеља. Та влада би донијела нови изборни закон, закон о зборовима и договорима и спровела би скупштинске изборе. Присуство Хрвата у влади било би гаранција да ће се избори коректно водити. Уколико Мачек не жели у владу слати људе из своје странке, нека одобри улазак представника СДС (Самосталне демократске странке), који ће бити гаранција да ће се испунити наведена обећања. „Велико рјешење“, то јест ревизија Устава, било би могуће тек за четири године, када краљ постане пунољетан. Стојадиновић је рекао Мачеку да лично сматра како је децембра 1918. требало усвојити уставни пројекат Стојана Протића, који је предвиђао формирање девет покрајина са широким локалним самоуправама. Након 20 година немогуће је враћати се на 1918. годину.¹⁷

Мачек није прихватио Стојадиновићеву понуду и разговор се завршио обећањем Стојадиновића да ће влада ускоро донијети изборни закон, који ће прије усвајања послати Мачеку да га погледа. Разговор је обухватио још два питања: повратак хрватске политичке емиграције из иностранства и конкор-

15 *Isto.*

16 М. Stojadinović, *n. d.*, 515.

17 *Isto*, 16; Т. Stojkov, *n. d.*, 203–206.

дат са Ватиканом. Мачек се сложио са мишљењем Стојадиновића да треба да се врате сви емигранти који су избјегли због прогона претходних влада. Мачек је тражио да се дозволи повратак Августу Кошутићу, али не и Јурају Крњевићу, што је изненадило Стојадиновића. Очекујући да се сложе око питања конкордата, Стојадиновић се изненадио када му је Мачек рекао да га то питање не интересује. Био је отворен: „Ако Ви будете заступали конкордат, ја ћу бити против њега“. Мачек је био већи опозиционар него католик. На Стојадиновића је оставио утисак човјека који искрено мисли оно што говори. Био је свјестан великог политичког наслеђства које му је оставио Стјепан Радић. За разлику од С. Радића, међутим, који је водио хрватски народ, Мачек је ишао иза свог народа. Са С. Радићем је било лакше правити споразуме, али и лакше их покварити, како се десило 1925–1926. Споразум са Мачеком је било теже направити, али је можда могао бити трајнији.¹⁸

Од састанка у Брежицама до споразума у Фаркашићу 8. октобра 1937.

Послије састанка у Брежицама, Стојадиновић и Мачек су наставили да размјењују мишљења о припреми нових политичких закона. Контактирали су преко Драгана Протића, шефа Стојадиновићевог кабинета, који је два пута одлазио на преговоре са Мачеком у Загреб. О томе су сачувана његова два извјештаја предсједнику владе Стојадиновићу. Мачек је очекивао од Д. Протића пројекат Закона о избору народних посланика.¹⁹

Удружена опозиција је имала стари проблем: различите ставове о основним питањима државног уређења. Странке УО нису могле да се споразумеју о заједничком програму који би прихватила и СДК. Састанци Мачека са кнезом Павлом и Стојадиновићем пожуривали су странке УО да усагласе своје ставове. С друге стране, неуспјешни преговори са Стојадиновићем навели су Мачека да се приближи странкама УО. Почетком марта 1937. демократе су радикалима и земљорадницима предали нацрт за програм и сарадњу опозиције, који је послат и Мачеку. Он је сматрао да треба у нацрту нагласити како након уједињења 1918. држава није добро вођена, а од 6. јануара 1929. све је било противзаконито. Тражио је да српске опозиционе странке јавно признају културно-историјски и политички индивидуалитет Хрвата. Сматрао је да се представници странака претходно морају договорити о новом државном уређењу, које би било садржано у новом уставу. Као програм ХСС Мачек је навео Загребачке пунктације из 1932.²⁰ Загребачке пунктације су наглашавале национални и територијални моменат. У том документу је ријеча *Дрина озна-*

18 М. Stojadinović, *n. d.*, 517–518.

19 Lj. Boban, *n. d.*, 268.

20 *Isto*, 276.

чена као историјска граница. Чину уједињења од 1. децембра 1918. одузет је карактер државноправног акта. Ново државно уређење подразумијевало је враћање на „исходнишну тачку“, то јест на стање у којем је било државне границе али још није било уједињења. Осуђена је „србијанска хегемонија“.

У Загребу је био и велики број *Југословена*, различито одређених. Једни су били присталице В. Мачека, који су жељели да остане Југославија. Други су били присталице Самосталних демократа, а трећи су били неодређени и пасивно су чекали шта ће се догодити. Присталица ЈНС није скоро ни било, осим неколико појединаца – Јурај Деметровић, Анте Ковач, Цветић, др Јуриша. Мада је ЈРЗ у Загребу била слаба, доста грађана који нису били присталице ЈРЗ одлучно су бранили предсједника владе Милана Стојадиновића и истицали његове велике успјехе. Многи се нису уписивали у ЈРЗ из локалних разлога: сметали су им прваци те странке Милован Грба и Ђура Микашиновић, као и функционери мјесне организације. А можда и због страха од бојкота од стране мачековаца и франковаца.²¹

Политичко-партијске напетости у цијелој Савској бановини су много попустиле. Шира конференција свих одборника квартовских пододбора Мјесне организације ЈРЗ у Загребу одржана је 1. априла 1937. На њој је закључено да су се политичке прилике у земљи, а нарочито у Савској бановини поправиле и да се психолошка атмосфера смирила. Чланови конференције су овластили др Милу Мишкулина, народног посланика и предсједника Мјесне организације ЈРЗ у Загребу, Ђуру Микашиновића, народног посланика и потпредсједника Мјесне организације ЈРЗ у Загребу и др Криста И. Грбина, секретара Мјесне организације ЈРЗ у Загребу, да на надлежном мјесту, по упутствима добијеним на тој конференцији и према страначкој потреби, изложе мишљење свих присутних, тражећи да се политика на подручју Савске бановине доведе у склад са политиком Краљевске владе и интересима ЈРЗ.²² Ипак, догађали су се и понеки инциденти. На Загребачком универзитету, 14. априла 1937, сукобиле су се фашистичке и антифашистичке групе студената. Сукоб је почео у згради универзитета, а наставио се између универзитета, библиотеке и ђачких домова. У ђачком дому од задобијених повриједа умро је студент права Крсто Љубичић, миран и врло добар студент, по политичком убјеђењу самостални демократ. Причало се да су нападачи били студенти фашисти из редова организованих усташа и да је сваки од њих био наоружан.²³ Пресуда за ово убиство изречена је 21. јуна 1937. Фрањи Невистићу и други-

21 АЈ, 37-9-837.

22 АЈ, 37-14-507.

23 Архив Југославије (АЈ), фонд Централни пресбиро Председништва Министарског савета Краљевине Југославије (38), фасцикла 17, архивска јединица 58, Радиотелеграфски извештај из Загреба, 14. април 1937.

ма. Невистић је осуђен на осам мјесеци строгог затвора, а по шест мјесеци затвора добили су: Славко Каштелан, Спасе Пуретић и Грга Ереш.²⁴

„Поред мера које су предузете од стране универзитетских и политичких власти међу студентима ништа се није значајно догодило током целога јучерашњег дана и данашњег дана. Једино је могло доћи до инцидента приликом предавања које ће одржати данас у 3 сата по подне др Јорија Тадића, професора опште историје. Професору Ј. Тадићу све до сада су онемогућавали предавање његови непријатељи чију групу чини незнатан број студената и то слушаоца других факултета, који на универзитету желе спровести партијску политику, и то под утицајем и упутствима својих ван универзитетских и партијских група. Раније једном приликом ова група студената и физички је напала Тадића. Универзитетске власти предузеле су мере да се на предавање пусте само уписани слушаоци предавања Јорија Тадића.“²⁵

У Загребу је 3. маја 1937. гостовало хрватско пјевачко друштво „Требевић“ и одржало два концерта. Дочекано је срдечно од стране Хрвата. У Карловцу су затим одржали два концерта. После тога отпутовали су на Јадран.²⁶ У Сењу је 9. маја 1937. дошло до оружаног сукоба између жандара и Хрвата који су ишли на концерт. „Једним камионом требали су да отпутују из Сења Госпићани који су дошли у Сењ на концерт „Требевића“. Укрцани у камион њих 38 почели су клицати Павелићу и пјевати усташке пјесме. Жандари су их опоменули да одустану од тога, али је из камиона испале неколико метака према жандарима. Жандари су узвратили и убили 6 људи, међу њима и једну жену, и ранили 5 људи.“²⁷ У Загребу се коментарисало о сењским догађајима, а на неким кућама су биле истакнуте црне заставе. На Загребачком универзитету франковци су организовали протестни митинг и прогласили тродневни штрајк. Студенти су на универзитету истакли црну заставу, али су је по наређењу ректора универзитетске власти скинуле. Послије тога су избили немири на универзитету, па је ректор затворио универзитет.²⁸ Мачек је 11. маја 1937. издао посмртницу Хрватима погинулим у Сењу. То су били: Никола Певандић, Петар Срковић, Фрањо Јелача, Томо Никшић, Марко Смолчић и Катица Тонковић. Државно тужилаштво је ову посмртницу забранило.²⁹

24 АЈ, 38-17-58, Телефонски извјештај дописника из Загреба, 21. јун 1937.

25 АЈ, 38-17-58, Радиотелеграфски извјештај из Загреба, 20. април 1937.

26 АЈ, 38-16-54, Недељни политички извјештај са подручја Дописништва од 3. до 8. маја 1937, Загреб; АЈ, 38-16-54, Дописништво Загреб, пов. бр. 171, 4. мај 1937.

27 АЈ, 38-16-54, Дописништво Загреб, пов. бр. 178, 10. мај 1937; АЈ, 38-17-58, Телефонски извјештај дописника из Загреба, 10. мај 1937.

28 АЈ, 38-17-58, Телефонски извјештај г. Амброжа из Загреба, 11. мај 1937.

29 АЈ, 38-17-58, Телефонски извјештај г. Ђокића из Загреба, 11. мај 1937.

Представници УО (Народна радикална странка, Демократска странка, Земљорадничка странка) и СДК (Хрватска сељачка странка и Самостална демократска странка) сагласили су се 2. октобра 1937. о тексту споразума. Затим је текст поднесен вођама УО у Београду. Јавности је саопштен 10. октобра 1937. под датумом од 8. октобра 1937 (познат касније као Споразум у Фаркашићу). Потписали су га: В. Мачек, Адам Прибићевић, А. Станојевић, Љ. Давидовић и Ј. Јовановић. Сложили су се да устави из 1921. и 1931. немају „моралне вриједности“ за Хрвате и Србе и затражили су да се уведе „нови уставни поредак који би био заснован на начелима народне владавине“. Србима, Хрватима и Словенцима је требало омогућити да споразумно организују своју државну заједницу. Прокламовали су захтјев да на државну управу дође народна влада састављена од представника свих политичких странака које стварно имају коријена у народу. Истог дана нова влада је требало да заједно са Круном укине Устав из 1931. и прогласи привремени основни закон Југославије. Осигурани су неспорни принципи државе: да је Југославија насљедна, уставна и парламентарна монархија на челу са династијом Карађорђевић; до пунољетства краља Петра II власт има да врши намјесништво са кнезом Павлом; грађанске и политичке слободе су заштићене; Уставотворна скупштина треба да донесе устав одлуком такве већине у којој имају бити већина Срба, већина Хрвата и већина Словенаца.³⁰

Споразум у Фаркашићу је веома важан јер су Хрвати први пут послуже уједињења, послуже 18 година, једним документом признали Краљевину Југославију. Међународноправни акт – Версајски уговор, Хрвати никада нису отворено признали и увијек су говорили да је донешен без сарадње са хрватским народом. Из канцеларије бана В. Ружића послан је извјештај о споразуму у Фаркашићу предсједништву владе. Овај извјештај је добивен од истакнутих присталица опозиције, па је углавном тачан. Приликом састанка представника УО и СДК у Фаркашићу (близу Петриње) 21. октобра 1937. одржана је ужа конференција на којој су били присутни В. Мачек, Љ. Давидовић, Ј. Јовановић, М. Трифуновић и М. Гавриловић. Тада је Мачек изјавио да је хрватски народ примио овај споразум „мирно и озбиљно са много решености да издржи до краја, јер да је у души хрватског сељака сазрела мисао о потреби заједничког живота, о истоветности економских интереса српског и хрватског сељака те напакон о потреби заједничке акције у циљу остварења сељачких идеала и сељачке државе“.³¹ Мачек је, по сопственим ријечима, био спреман да пође у народ и обавијести српске и хрватске сељаке о правим циљевима споразума и сељачке политике. Представницима УО је рекао да се не дају завести и да у свом раду избјегавају погрешне потезе. Један од

30 Lj. Boban, *n. d.*, 292–293; Živko Avramovski, *n. d.*, 576–578.

31 АЈ, 37-50-612, Извјештај бана В. Ружића предсједништву владе.

представника УО је говорио о расположењу српских сељака у Србији, који су били наклоњени идеји споразума, јер су у томе видјели остварење идеала нове демократије. Влада, по његовим ријечима, води кампању против споразума, јер се боји да се народу не отворе очи, што би значило владину пропаст. Вјеровано је да влада не може успјети у томе, и да је стрпљење српског сељака при крају. Потписници овог споразума су били доста забринути, јер су се појавиле разне тешкоће о којима прије нису водили рачуна. Предвиђали су тешку и истрајну борбу. Мачек је наговјестио да у једном моменту можда буде потребно да представници споразума разговарају са ЈРЗ. Представници УО су се бојали да би М. Стојадиновић могао, на основу вјештачки створеног расположења у народу против споразума, у прољеће изненадити одлуком о изборима и на тај начин пореметити план опозиције. Утврдили су тачан датум доласка В. Мачека у Београд и програм велике манифестационе скупштине у Крагујевцу. Детаљи нису били још познати.³²

Влада је покренула кампању против споразума опозиције. У владином листу *Време* објављен је чланак у коме се споразум са Хрватима назива капитулацијом пред Аустријанцима.³³ Истог дана када је споразум објављен Стојадиновић је изјавио да конкордат неће подносити на ратификовање Сенату, чиме је настојао да ослаби пропаганду опозиције.

Конкордат

Права и дужности већих вјерских заједница у Краљевини Југославији, као што је била Српска православна црква или Исламска вјерска заједница, били су регулисани законским прописима. Другачије је било са Римокатоличком црквом, чији се врховни поглавар налазио ван земље. Тако се положај католичког свештенства могао ријешити једино међународним уговором, то јест споразумом са Ватиканом. Због лоше политичке ситуације на хрватском подручју, краљ Александар I је журио да склопи конкордат са Ватиканом. Одредбе конкордата предвиђале су нека права Римокатоличкој цркви у Краљевини Југославији која није имала Српска православна црква. У међувремену влада М. Стојадиновића није ништа учинила да православну цркву изједначи са католичком.³⁴

Стојадиновић је доставио текст конкордата патријарху Варнави, који је затим упознао Св. Синод са тим документом. Православна црква није имала приговор на садржај конкордата. Министар правде Људевит Ауер, католик из Сиска, отпутовао је у Рим код папе. Прије пута посјетио је патријарха Вар-

32 Исто.

33 Lj. Boban, *n. d.*, 334.

34 Т. Stojkov, *n. d.*, 209.

наву и добио од њега благослов. Стојадиновић, како бележи у својим мемоарима, није журио да изнесе текст конкордата пред Скупштину. Током 1936. не само да није било приговора на конкордат, већ се водила расправа у Скупштини о томе чија је то заслуга. „Зашто, онда, годину дана доцније, тај исти конкордат постаје јабука раздора, изазива ону буру и прети да доведе до грађанског рата? Ништа се у њему није ни додало ни изменило. Сам конкордат био је добар, али је послужио као изговор и повод за бесомучну политичку борбу, која је поведена против мене и моје владе.“³⁵

У јавности су се појавиле разне брошуре против конкордата. Међу њима је била брошура Примједбе на Конкордат владике Платона, која је штампана у патријаршијској штампарији у Сремским Карловцима. Владика је сматрао да се католицима дају неке повластице које немају православци.³⁶ Под изговором да су конкордатом угрожене православна црква и светосавска вјера, окупила се сва опозиција, од крајњих десничара, љотићеваца, до крајњих љевичара. Буран протест је почео када је влада одлучила да текст конкордата изнесе пред Народну скупштину, почетком јула 1937. и изврши његову ратификацију. Стојадиновић је био сигуран да је то формалност и да ће уговор са Ватиканом „проћи кроз Скупштину као писмо на пошту.“³⁷ Доношење конкордата аргументовао је наводећи три разлога: први, спољнополитички – да се нормализују односи Краљевине Југославије и Ватикана; други – да се католичка црква изједначи са осталим црквама; трећи – унутрашњополитички, да се добије нови инструмент у сузбијању сепаратистичких тежњи неких хрватских политичара.³⁸ Већ тешка ситуација још више се закомпликовала због лошег здравља српског патријарха Варнаве. Опозициони политичари су говорили да је влада наредила да се у храну болесног патријарха ставља отров.³⁹

Током јула и августа 1937. у Београду и неким градовима у унутрашњости организоване су демонстрације. Уочи гласања у Народној скупштини, црквени великодостојници и најактивнији опозициони политичари одлучили су да направе молепствије за оздрављење патријарха Варнаве. Одлучено је да поворка православних свештеника и вјерника прође главним улицама Београда. Идеја је, по М. Стојадиновићу, вјероватно потекла од Воје Јањића (посланик ЈРЗ). Власти су одобриле поворку, уз услов да се креће Васином улицом, преко Теразија према Славији. Стојадиновић је дао упутства управнику града Милану Аћимовићу да његови полицајци са пушкама спријече пролазак поворке кроз Кнез-Михаилову улицу. Поворка је кренула из Саборне цркве, а на

35 M. Stojadinović, *n. d.*, 519–522.

36 *Isto*, 524.

37 *Isto*, 523.

38 *Isto*, 531.

39 T. Stojkov, *n. d.*, 210.

њеном челу је било свештенство са црквеним заставама и иконама. Уследио је оштар сукоб са полицијом. Било је рањених и повријеђених вјерника, поломљених црквених симбола. Тешко је повријеђен шабачки владика Симеун. Овај догађај назван је крвавом литијом.⁴⁰ Српска православна црква донијела је одлуку да екскомуницира из Цркве све посланике православне вјере који у Скупштини гласају за конкордат, што је поколебало дио посланика ЈРЗ. Ипак, конкордат је прошао у Скупштини са око 170 гласова за и преко 130 против. Истог дана умро је патријарх Варнава.⁴¹

Односи су били поремећени не само са православном црквом, него и са католичком. Папа Пије XI је рекао: „...доћи ће дан – а волео бих да то не морам казати, али сам дубоко уверен – доћи ће дан, кад неће бити мален број душа које ће зажалити што нису широкогрудо, великодушно и активно примиле тако велико добро...“.⁴² Хрватски покрет се држао резервисано око питања конкордата. Мачек и вођство ХСС нису се укључили у борбу за конкордат, јер су били сигурни да влада у Београду жели конкордатом да одвоји католички клер од ХСС.⁴³ Мачек је био у незавидној ситуацији: подржавање конкордата значило би да подржава политику Стојадиновића, а противљење конкордату могло га је довести у сукоб са католичким клером. Зато је одлучио да заузме неутралан став.

Септембра 1937. Стојадиновић је јавно одустао од ратификације конкордата у Сенату. Поправили су се односи између владе и Српске православне цркве, а ускоро је скинута и анатема са министара који су гласали за конкордат. У фебруару 1938. изабран је за новог патријарха Гаврило Дожић, црногорски митрополит. Борба око конкордата ослабила је повјерење кнеза Павла у председника владе М. Стојадиновића.

Избори 11. децембра 1938.

Београд су 14–16. августа 1938. посјетили В. Мачек и његови сарадници. Њихов састанак са вођама УО (по 30 представника из сваке странке) имао је више манифестационо обиљежје. На крају разговора прихваћена је заједничка резолуција, која је остала досљедна споразуму из Фаркашића. Доста је пажње посвијеђено спољној опасности. Мачек у својим мемоарима наводи да га је у Београду дочекало око 100.000 људи, док Стојадиновић спомиње само 10.000 људи. У извјештају чехословачког посланства наводи се број од 50.000. Такво је било и мишљење шефа београдске полиције. Присуство вође

40 М. Stojadinović, *n. d.*, 533–534; Т. Stojkov, *n. d.*, 210.

41 М. Stojadinović, *n. d.*, 536.

42 Isto, Predgovor Ljubodraga Dimića, 33.

43 Т. Stojkov, *n. d.*, 211.

хрватског покрета била је прилика да јавност у Србији испољи незадовољство унутрашњом и спољном политиком Милана Стојадиновића. У извјештају чехословачког посланства наводи се да је Мачеков долазак у Београд оживио сарадњу српске и хрватске опозиције; било је то први пут након атентата у Скупштини 1928. да је представник Хрвата дошао званично у Београд. То је показало и промјену расположења у Србији. У извјештају британског посланства каже се да је Стојадиновић изгубио сваку наду у споразум с Мачеком. Све указује на то „да унутрашњи мир у Југославији неће засад бити нарушен због хрватског питања“, извјештава њемачки конзул у Загребу. Министар унутрашњих послова Антон Корошец је прије годину дана забранио рад илегалних организација у оквиру ХСС (Хрватска сељачка и грађанска заштита), али се није ништа учинило по том питању – наводи конзул.⁴⁴

Мачек је након посјете УО затражио пријем код кнеза Павла, који га је касније позвао преко Ивана Шубашића. Састали су се у дворском возу 9. октобра 1938. на путу од Зиданог Моста до Загреба. У својим мемоарима Мачек пише да је тада кнез избјегавао разговор о политичким стварима. Касније је, међутим, М. Тупањанину казао да је са кнезом разговарао о територијалним проблемима хрватског питања.⁴⁵ И овај састанак је остао без резултата.

Неколико мјесеци прије истека четворогодишњег раздобља од претходних избора, расписани су нови избори. Разлози су били унутрашњи и спољнополитички. Влада М. Стојадиновића била је изложена сталним нападима опозиције, а Мачекова посјета Београду није остала незапажена. На изборима су учествовале три листе: владина листа чији је носилац био М. Стојадиновић, једна опозициона листа са В. Мачеком и друга опозициона листа са Димитријем Љотићем. Стојадиновићевој ЈРЗ придружила се Југословенска народна странка (ЈНС), тзв. борбаши Светислава Хоћере, који је ушао у владу као министар без портфеља. Опозициону листу на челу са Мачеком чиниле су СДК, УО и дио Југословенске националне странке (ЈНС) с Петром Живковићем. Необично је да је опозиција (или Блок народног споразума) направила изборни споразум са П. Живковићем, најистакнутијим политичарем шестојануарске диктатуре. За носиоца треће изборне листе Д. Љотића знало се да добија финансијску помоћ из Њемачке. Важну карактеристику изборне кампање представљала је борба између две државноправне концепције – унитаристичке и федералистичке. Створена је атмосфера као да се на изборима ради о питању опстанка Југославије.

Тако уједињене странке изашле су на изборе 11. децембра 1938. Листа В. Мачека добила 44,9% гласова, а листа М. Стојадиновића 54,09%. У Савској бановини апсолутну побједу однијела је опозициона листа В. Маче-

44 Lj. Boban, *n. d.*, 349–351, 357; М. Радојевић, *n. d.*, 181; Т. Stojkov, *n. d.*, 214.

45 Lj. Boban, *n. d.*, 359.

ка – 82,57%, док је за листу М. Стојадиновића гласало само 17,1% гласача. Ни у једној другој бановини Мачекова листа није добила више гласова као у Савској бановини. Изборни резултат је био један од разлога одласка Милана Стојадиновића са власти.

У предизборним наступима Стојадиновић је више истицао успјехе своје владе а мање говорио о будућем програму. Након Аншлуса (март 1938), а нарочито послје Минхенског споразума (септембар 1938), Стојадиновић је закључио да су ти догађаји оправдали његову спољну политику и да је најбоље вријеме да распише изборе. Један краљ, један народ, једна држава, благостање унутра и мир на границама – било је гесло које је истицано на владиним митинзима.⁴⁶ Мислећи на споразум у Минхену, на збору привредника у Београду Стојадиновић је рекао: „Када се поново кројила карта Централне Европе, Југославија је остала чврста и недирнута“.⁴⁷ Политичке странке на Мачековој листи нису имале јединствен изборни програм, што није био случај са владином листом. СДК је више истицала хрватско питање, а УО питање демократизације политичког живота у држави. ХСС је изборну кампању водила у знаку хрватског питања. На изборима је придаван значај националном плебисциту, а пароле су говориле о праву народа на самоопредјељење.⁴⁸

Иако је влада имала изборни закон (исти као за изборе 1935) који јој је унапријед осигуравао већину, побједа Милана Стојадиновића није била убједљива. На изборе је изашло 74,48% гласача: владина листа је добила 54,09%, Мачекова 44,9% и листа Д. Љотића 1,01% гласова. На изборе је највише изашло становништво у Савској бановини – 80,47% гласача, гдје је опозициона листа В. Мачека однијела апсолутну побједу. Листа М. Стојадиновића је однијела побједу у 10 срезова, од којих је у 9 српско становништво чинило већину (Доњи Лапац, Грачац, Кореница, Глина, Костајница, Вргинмост, Пакрац, Вуковар, Окучани). Владина листа није добила већину само у 3 среза у којима је српско становништво било већинско (Удбина, Слуњ, Војнић). Послије Савске бановине највећи одзив је био у Приморској бановини, 79% гласача. Када се упореде ови избори са изборима из маја 1935. УО је добила преко 280.000 гласова више.⁴⁹ У Хрватској је изашло више гласача на изборе него у другим крајевима земље. Томе је допринијела дјелатност Хрватске сељачке и Грађанске заштите у току изборних припрема и на сам дан избора.⁵⁰

46 *Isto*, 361–369; Т. Стојков, *n. d.*, 214–215.

47 Lj. Boban, *Sporazum Cvetković–Maček*, Beograd, Institut društvenih nauka, 1965, 51.

48 Lj. Boban, *Maček i politika HSS...*, 366.

49 Љубодраг Димић, *Историја српске државности*, књ. III, Србија у Југославији, Нови Сад, Српска академија наука и уметности, Огранак: Беседа: Друштво историчара Јужнобачког и Сремског округа, 2001, 178–182.

50 Lj. Boban, *Maček i politika HSS...*, 368.

Стојадиновић није добио апсолутну подршку српског народа. Резултати на изборима 1938. били су један од разлога његовог одласка са власти. Нерјешавање хрватског питања, лична нетрпељивост према В. Мачеку, претјерано приближавање Њемачкој и Италији, коришћење фашистичких елемената у политици, личне амбиције и богаћење, губитак повјерења кнеза Павла и Српске православне цркве, као и кругова у иностранству који су га довели на власт – све су то били разлози пада Милана Стојадиновића са власти.

У Загребу су се 15. јануара 1939. састали посланици ХСС, у својству Хрватског народног заступства. Тада су усвојили резолуцију којом су нагласили два основна принципа на којима се заснивају захтјеви за посебним положајем Хрватске: право народа на самоопредјељење и хрватско државно право. Резолуција је оспоравала ауторитет новоизабраној Народној скупштини и Стојадиновићевој влади, имајући у виду изборни закон по коме је изабрана и начин провођења избора. „Хрватско народно заступство проглашује ништетним и за хрватски народ необвезним све уговоре и све обвезе, које хрватском народу неодговорне владе склапају и преузимају тобоже и у име хрватског народа“.⁵¹ Тако су посланици СДК поступили и после избора 1935. Резолуцијом су апеловали и на стране државе.

Ситуација након избора у Хрватској је била веома напета и погодна за дјеловање франковаца. Мачек је апеловао на смиривање ситуације, као на сједници 15. јануара 1939. Више није подржавао расписивање избора за уставотворну скупштину, већ састављање неутралне владе која би имала задатак да ради на рјешавању хрватског питања.⁵²

За Мачека је, као и увијек, било најважније да сазна какав став има кнез Павле. Контакти између њих двојице успостављени су преко И. Шубашића. Око Нове 1939. године кнез Павле је послао поруку Мачеку у којој се изјаснио за споразум: могуће је у оквиру постојећег устава изаћи у сусрет захтјевима ХСС. Проблем је било територијално разграничење. Охрабрен одговором кнеза Павла, Мачек је преко И. Шубашића кнезу предложио спајање Савске и Приморске бановине. Приликом друге посјете Шубашића додао је захтјев за Дубровником, а трећи пут и Врбаску бановину. Четврти пут тражио је дио Срема (до Илока), Брчко и околину, Бијељину, Травник, Фојницу и Херцег Нови. Ово проширивање захтјева довело је до прекида преговора. Шубашић се до 15. јануара 1939. три пута састао с кнезом Павлом.⁵³

Мачек је приликом сваког састанка са кнезом Павлом тражио више територија него на претходном сусрету. Када га је кнез Павле једном упитао шта

51 *Isto*, 374.

52 *Isto*, 377–378.

53 *Isto*, 380.

је за њега Хрватска, одговорио је да су то Савска и Приморска бановина. На другом сусрету Мачек је тражио Дубровник, а затим и Врбаску бановину (са готово 90% српског становништва). У трећем разговору његови апетити су порасли, па је тражио Срем до Илока, Брчко са околином, Бијељину, Травник, Фојницу и Херцеговину. Скоро све што је тражио, кнез Павле му је и дао.

Влада Цветковић – Мачек

Обарање владе М. Стојадиновића било је слично обарању владе Б. Јевтића, у чему је и сам Стојадиновић учествовао. Као повод добро је дошао говор у Народној скупштини Богољуба Кујунџића. У Скупштини је 3. фебруара 1939. дошло до препирке опозиционог посланика М. Тупањанина и министра просвјете Б. Кујунџића. Том приликом Кујунџић је рекао: „Господо, то је моја реч са једном једином напоменом; да никада у Босни и Херцеговини неће идеја Купинца победити идеју Солуна и Кајмакчалана.“⁵⁴ Том инциденту се није придавао посебан значај. Међутим, истог дана увече у стану А. Корощца одржан је састанак на коме су били присутни Д. Цветковић, М. Спахо, Франц Сној, М. Крек и Џафер Куленовић. Ова петорица министара донијели су одлуку да поднесу оставке у влади. Оставке је Стојадиновић добио још исто вече, а сутрадан се увјерио да нема подршку кнеза Павла.⁵⁵ Кнез Павле је желио да заустави процес даљег приближавања Краљевине Југославије Њемачкој и Италији. Његове намјере и мотиви нису прошли незапажено у Берлину и Риму. Као англофил, кнез Павле је слиједио британску дипломатију, која је тада водила политику попуштања према силама Осовине.

Савјетник америчког посланства Роберт Т. Џојс јавио је 15. фебруара 1939. да је војвоткиња од Кента донијела кнезу Павлу поруку високих британских политичких кругова да је у интересу династије и земље да Милан Стојадиновић оде са власти, и да се морају предузети искрени кораци ка рјешењу хрватског питања.⁵⁶

Кнез Павле и Драгиша Цветковић су се трудили да оставе утисак како је Стојадиновић удаљен због унутрашње, а не због спољне политике. То је било важно како би се избјегло заоштравање односа са Берлином и Римом. Цветковићева влада је била састављена од присталица ЈРЗ и неколико људи који нису припадали ниједној странци (Александар Цинцар-Марковић, Милан Недић, Виктор Ружић). Влада је у Скупштини 16. фебруара 1939. својом декларацијом објавила да јој је главни задатак рјешавање хрватског питања и да споразум са Хрватима мора бити њена јасна и одлучна политика.⁵⁷

54 *Isto*, 461.

55 М. Stojadinović, *n. d.*, 576.

56 Lj. Boban, *Maček i politika HSS...*, 470.

57 Lj. Boban, *Sporazum Cvetković–Maček*, 121–122.

Штампа ХСС је писала да влада Д. Цветковића има задатак да само изврши припреме за рјешавање хрватског питања: „Њезин је кредит кратак... Према ономе, што је до сада изнесено, а и према самом слову декларације, Цветковићева влада нема задаћу направити споразум с Хрватима. Њезина је мисија припремити путеве до тога споразума“.⁵⁸ Цветковић је у Скупштини 10. марта 1939. изјавио: „Важно је за све нас да се једном за свагда одбаце све предрасуде из прошлости, да се рачуна са стварним чињеницама и да се ради искрено, одлучно и брзо. Разум мора да влада над осјећањима. Ако су извесни крајеви наше домовине, у прошлости географски и културно били подвојени, у таквоме животу развијали и свој посебни народни индивидуалитет, па се после 20 године заједничког живота и данас тако осећају.“ Ова изјава је значила прихватање концепције о националним индивидуалитетима. Неколико дана касније Намјесништво је на приједлог владе објавило амнестију за 170.000 кривичних дјела.⁵⁹

Владина декларација је подијелила посланике ЈРЗ – на оне који су подржавали Д. Цветковића и на присталице М. Стојадиновића. Говор Момчила Јанковића у Скупштини 14. марта 1939. био је први значајнији наступ Стојадиновићеве групе против владе. Јанковић је критиковао Цветковића и његов говор од 10. марта 1939. да напушта гледиште државног и народног јединства и признаје постојање националних индивидуалитета. Самим тим се као најважније поставља српско питање, рекао је Јанковић.⁶⁰

Први пут су се Д. Цветковић и В. Мачек састали у Загребу 2. априла 1939. Политички разговори су вођени 3. и 4. априла 1939. Одлучено је следеће: 1) Д. Цветковић се легитимисао као мандатор Круне и тиме је био испуњен услов који је Мачек постављао да би уопште ушао у преговоре с њим; 2) споразум треба да буде закључен тако што ће бити одређена територија Хрватске. Када се постигне споразум формираће се влада, која ће имати задатак да то спроведе у дјело.⁶¹

Други пут је Цветковић дошао у Загреб 15. априла 1939. и понудио спајање Савске и Приморске бановине, града и котара Дубровник у једну административну јединицу. Мачек је поред ових области тражио да се спроведе плебисцит у преосталим дијеловима Босне и Херцеговине, Далмације, Срема и Војводине. Сутрадан се Д. Цветковић састао у Рогашкој Слатини са А. Корощцем и М. Спахом. Највише је било разговора о Босанској Крајини,

58 Lj. Boban, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke: 1928–1941: iz povijesti hrvatskog pitanja*: knj. 2, Zagreb, Liber; Rijeka, „Otokar Keršovani“, 1974, 13.

59 Lj. Boban, *Sporazum Cvetković–Maček*, 128–129.

60 *Isto*, 133.

61 *Isto*, 145–146.

тзв. турској Хрватској, коју је Мачек тражио. У јавности се о самом току разговора није ништа знало.⁶²

Трећи сусрет Цветковића и Мачека одржан је 27. априла 1939. у Загребу. Тада је Цветковић донио одговор на Мачеков приједлог о територијалном разграничењу. Проблем је био ријешен тако што је постигнута сагласност да се у спорним подручјима спроведе плебисцит. Сложили су се:

- 1) на основу члана 116 Устава да се изврши спајање Савске и Приморске бановине и котара Дубровник у једну јединицу под називом Бановина Хрватска; дефинитивни опсег бановине одлучиће народ путем гласања у преосталим дијеловима Босне и Херцеговине, Далмације, Срема и Војводине;
- 2) да се изврши одмах пренос компетенција с централне власти на Бановину Хрватску тако да општа надлежност остаје заједничкој централној власти за спољне послове, народну одбрану и врховне државне органе; посебан положај Бановине Хрватске гарантоваће се уговором.⁶³

Намјесништво је добило споразум од 27. априла 1939. Око питања територијалног разграничења постојао је отпор политичких, војних и црквених кругова. Као највећи разлог спомињала се одредба о плебисциту. Територијалним концесијама Мачеку у Босни енергично се супротставио М. Спахо. Један од разлога што је одбијен споразум, како се помињало, био је спољнополитички фактор. Окупација Чехословачке је утицала на кнеза Павла да убрза склапање споразума с Мачеком. У вези са одбијањем споразума сазвана је 8. маја 1939. сједница Хрватског народног заступства. На крају засједања усвојена је резолуција у којој је наглашен међународни карактер хрватског питања.⁶⁴

У току преговора Д. Цветковића и В. Мачека група политичара окупљена око М. Стојадиновића разматрала је ситуацију насталу након одбијања споразума. Припремљена је интерпелација на предсједника владе Цветковића, која је званично предата у Сенату и Скупштини 12. јуна 1939, са потписима 20 сенатора и 83 посланика. Интерпелација је била први јавни иступ једне политичке групе у току преговора. Значила је отворено и јавно заузимање негативног става Стојадиновићеве групе према Цветковићевој влади и самом споразуму. На сједници предсједништва и ужег клупског одбора одлучено је да се искључе М. Стојадиновић и 19 посланика ЈРЗ због подношења интерпелације. Драгиша Цветковић је у овој борби имао подршку словеначког и муслиманског дијела ЈРЗ.⁶⁵

62 *Isto*, 159–160.

63 *Isto*, 163–164.

64 *Isto*, 165–167.

65 *Isto*, 180–185.

Почетком маја, у тренутку кризе у разговорима Цветковића и Мачека, УО је показала спремност да у Крунском савјету, ако би он био формиран, разговара и о територијалним питањима. Преговори Цветковић–Мачек су настављени, а Крунски савјет није образован. Искључена из даљих преговора, УО је задржала све резерве које је према њима имала, а своје противљење изражавала је због неучествовања српског народа у рјешавању важних државних проблема, издвајања хрватског питања и омеђавања једне територије са посебним компетенцијама прије него што је договорено преуређење цијеле земље.⁶⁶

Правна основа за споразум нађена је у члану 116 Устава, који је Круни пружао могућност да у ванредним околностима, мимо закона и уставних одредби, уз накнадно одобрење Народне скупштине, разријеша постојећи проблем. Коначан споразум склопљен је 26. августа 1939. Истог дана је распуштена Народна скупштина, а како нови избори нису били спроведени, споразум Цветковић–Мачек је остао непотврђен. Уредбом о Бановини Хрватској означена је територија, регулисана надлежност и организација Бановине Хрватске. Ова територија је била саставни дио Краљевине Југославије. Држављанство је било јединствено. У надлежност Бановине Хрватске пренесени су послови: пољопривреде, трговине, индустрије, шума, рудника, социјалне политике, правде, просвјете и унутрашње управе. Заједнички послови су били: спољни, одбрана, саобраћај, пошта, финансије. Бановина Хрватска је у области правосуђа била потпуно аутономна, над бановинским судовима није било више инстанце изван Бановине. Суд је судио у краљевом име. Управну власт имао је краљ преко бана кога је сам именовоа. Бан је за своје поступке одговарао краљу и Сабору. По Уредби о Бановини Хрватској бан је био ван државне администрације; његови акти, као и министарска рјешења, и када су били првостепени нису могли више бити расправљани у управном поступку, јер бану надређени управни орган није постојао, већ се једино могао оспоравати тужбом у редовном поступку. Посебан положај бана види се у томе што ниједан писани чин краљевске власти из надлежности Бановине Хрватске није био пуноважан, нити се могао извршити ако га бан није премапотписао. Бан је непосредно контактирао са Круном, искључујући свако посредовање централне владе. Он сам је премапотписивао и указ којим је именован, разрјешавајући тиме свог претходника, што је још више наглашавало његову потпуну независност у односу на централну владу. Увођење посебног положаја за бана ослањало се на хрватску државноправну традицију банске части, по којој је бан сматран законитим заступником краља коме припадају атрибути краљевске власти – прогех. Постоји хрватска изрека која гласи: Хрватима је бан краљ. Хрватски сабор је предлагао краљу

66 М. Радојевић, *н. д.*, 187.

кандидате за положај бана. Бан И. Шубашић се маја 1941. у Јерусалиму потписао као *Viceroy of Croatia*.⁶⁷

Уредбом о Бановини Хрватској није било предвиђено постојање посебног бановинског држављанства већ само југословенског, али је за давање држављанства прописана надлежност Бановине. Хрватски правници су истицали тзв. завичајно право, као основ за вршење свих политичких права у Хрватској. Тако је чињено и за вријеме заједнице са Угарском. Надлежност бановинских власти била је касније проширена стављањем жандармерије у Хрватској непосредно под власт бана, односно оснивањем посебног оружничтва Бановине Хрватске, које је требало да преузме цјелокупну жандармеријску службу на подручју Бановине.⁶⁸

У саставу нове владе мјесто потпредсједника добио је В. Мачек, а мјесто министара четири члана ХСС: Ј. Крњевић, А. Кошутић, Ј. Шубашић и Ј. Шутеј. Осим њих, у владу су ушли: С. Будисављевић (СДС), Б. Чубриловић (Земљорадничка странка), Божа Максимовић (радикалски дисидент) и Л. Марковић (члан Главног одбора Радикалне странке, који је у владу ушао без сагласности радикалског вођства и зато био брзо искључен из странке).⁶⁹

Бановина Хрватска је створена спајањем Савске и Приморске бановине и више срезова из других бановина: Дервенте и Градачца из Врбаске, Травника, Фојнице и Брчког из Дринске, Дубровника из Зетске, Шида и Илока из Дунавске бановине. Границе Хрватске бановине нису биле коначне. Хрватски представници су најављивали знатне корекције граница, а коначно омеђивање доводили су у везу са питањем будућег положаја Босне и Херцеговине и Војводине. Ако би ове двије покрајине постале самосталне јединице, Хрвати би углавном били задовољни са добијених 13 босанско-херцеговачких и 2 сремска среза. Значи, укупно 19 срезова.⁷⁰

Патријарх Гаврило Дожић је у својим мемоарима оштро критиковао Споразум Цветковић–Мачек. Кнезу Павлу је рекао: „Такав споразум значи државу у држави. Ми то не можемо да одобримо... Срби трпе разне неправде, клевете и понижења који треба једном да престану.“ Патријарх је био против идеје цијепања Босне и Херцеговине: „...зашто онда не би 19 срезова, који сада припадају Хрватској Бановини, а гдје су Срби у већини, припали Српској бановини...“⁷¹

67 Mirjana Stefanovski, *Srpska politička emigracija o preuređenju Jugoslavije 1941–1943*, Beograd, Narodna knjiga, 1988, 24–26.

68 *Isto*, 30.

69 *Isto*, 35.

70 М. Радојевић, *н. д.*, 188–189.

71 М. Stefanovski, *н. д.*, 90–91.

Од свих странака у Србији једино је лијево крило Савеза земљорадника, на челу са Драгољубом Јовановићем, прихватило Споразум Цветковић–Маџек. И они су, међутим, указивали на непотпуност споразума.⁷²

Nikolina Miljević

Political Negotiations on Federalization of Yugoslavia and Creation of Banovina of Croatia

Summary

Dual Yugoslav state was ideal of Croatian politicians. In this type of Yugoslavia, Croatian and Serbian units were separated by three rivers – Drina, Sava and Danube. But in this type of the state, Serbia would be separated from Serbs in Vojvodina, Croatia and Bosnia and Herzegovina. Bosnia and Herzegovina was stumbling block between Serbian and Croatian politicians, in the same way as it was between Austro-Hungary and the Kingdom of Serbia before the creation of the Kingdom of SCS. The problem was that more than million Serbs lived at the western bank of the river Drina. No matter how unsatisfied were Serbs from Vojvodina with “Serbians” hegemony, Croats could have never won them over for politic of separation from Serbia. V. Maček succeeded with very skillful politics and great patience and even stubbornness, negotiating with both United Opposition in Serbia and with Prince Pavle to create “State of Croatia” within the Kingdom of Yugoslavia. V. Maček respected Prince Pavle and had confidence in him. In his politics, Court, respectfully Regency had more important place than the Court had for S. Radić. V. Maček, during every meeting with Prince Pavle requested more territory compared to previous meeting. Almost everything that he had asked for, Prince Pavle gave him.

Negotiation between Prime Minister Milan Stojadinović and the leader of Croatian Movement Vlatko Maček began in January 1937 but ended unsuccessfully. After appointment of Dragiša Cvetković, new period of negotiations between Serbia and Croatia started in the beginning of April 1939 and ended on August 26, 1939 creating Banovina of Croatia. International political threat – Anschluss (Annexation) (March 13, 1938) and Munich Agreement (September 12, 1938) were the main reasons for the Agreement Cvetković–Maček. Territory of the Kingdom of Yugoslavia was separated on ethnical principles. That meant permanent abandoning the idea of Yugoslavism. Banovina of Croatia included: Banovina Savska and Primorska, districts of Derventa and Gradačac from Banovina of Vrbaska, Travnik, Vojnica and Brčko from Banovina of Drina. By the Order of Banovina of Croatia, core of future federal unit was made. State centralism was abandoned. Searching for the solution of Croatian question, Serbian question appeared as well. Almost million of Serbs remained in Banovina of Croatia.

Николина Миљевич

*Политическе преговоре о федерализацији Југославије и стварању
Бановине Хорватије*

Резюме

Двойственое или двойное югославское государство было идеалом хорватских политиков. В такой Югославии хорватские и сербские подразделения были бы разделены на 3 реки - реки Дрина, Сава и Дунай. Но в таком государстве Сербия была бы отделена от сербов в Воеводине, Хорватии и Боснии и Герцеговине. Босния и Герцеговина была камнем преткновения между хорватскими и сербскими политиками, точно так же, как она была камнем преткновения между Австро-Венгрией и Королевством Сербия до создания Королевства СХС. Проблема заключалась в том, что более миллиона сербов жили на западной стороне реки Дрина. Несмотря на то, что «сербы» с той стороны реки были недовольны «сербской» гегемонией, хорваты никогда не могли завоевать их для политики отделения от Сербии. В. Мачек умело преуспел в политике, с большим терпением и упрямством, договорившись час с Объединенной оппозицией в Сербии, час с принцем Павлом, создать «хорватское государство» в Королевстве Югославии. В. Мачек относился к принцу Павлу с уважением и доверием. В его политике дворцовое управление, т.е. Наместничество имело гораздо более значимое место, чем для С. Радича. При каждой встрече с принцем Павлом В. Мачек искал больше территории, чем на предыдущей встрече. Принц Павел дал ему почти все, о чем он просил.

В январе 1937 г. начались переговоры между премьер-министром Миланом Стоядиновичем и лидером хорватского движения Влатко Мачеком, которые не закончились успешно. С приходом к власти Драгишы Цветковича начался новый период сербско-хорватских переговоров, которые начались в начале апреля 1939 года и закончились 26 августа 1939 года созданием Бановины Хорватии. Опасности внешней политики - Аншлус (13 марта 1938 г.) и Мюнхенское соглашение (12 сентября 1938 г.) были главными причинами, приведшими к заключению Цветкович-Мачекского соглашения. Территория Королевства Югославия разделена по этническому принципу. Это означало постоянный отказ от идеологии Югославии. Территориальный охват Хорватской Бановины сочиняли: Савска и Приморска бановины, уезды Дервента и Градацац из Бановины реки Врбас, Травник, Фойница и Брчко из Бановины реки Дрина, Дубровник из Бановины реки Зета, Шид и Илок из Дунайской Бановины. Указ о Бановине Хорватия создал ядро будущей федеральной единицы. Государственный централизм был заброшен. В поисках решения хорватского вопроса также возник сербский вопрос. Около миллиона сербов осталось жить в Бановине Хорватия.